

Vaihtotoiminta elää ja voi hyvin

Georg Strien & Inga Kontula & Hannele Pakarinen

Tieteellisen kirjallisuuden vaihtokeskuksella on keskeinen asema Suomen tieteellisten seurojen vaihtotoiminnassa. ”Kirjallisuuden vaihto on paitsi yksi kirjaston perinteisistä hankintamuodoista myös ennen muuta tärkeä tapa levittää tutkimustuloksia.” Näin todetaan vaihtotoiminnasta tämän lehden erikoisnumeron esipuheessa vuonna 1987 (Signum 20:2, 1987, s. 33-40). Sitaatti jatkuu ”Kirjastojen hankinnassa vaihdoilla näyttää Tinfon tilaston mukaan olevan yhä tärkeämpi osuus [...]”. Paljon on muuttunut vuodesta 1987. Ehdittiin välillä jo ennustaa vaihtojen loppumista.

Vaihtojen määrä on tosiaan vähentynyt monista syistä rajusti. Vuonna 1989 Tieteellisen kirjallisuuden vaihtokeskukseen saatiin 13 270 sarjaa, tällä hetkellä vastaava luku on enää 7 600. Vaihtotoiminta ei kaikesta huolimatta ole vielä loppunut. ”Todgesagte leben länger” on tämänhetkiseen tilanteeseen hyvin sopiva saksalainen sanonta, vapaasti suomennettuna ”kuolleeksi povattu, silti vielä täysissä voimissa”.

Vaihdot takaavat edelleen monille eri alojen kirjastoille mahdollisuuksia hankkia tärkeää tai jopa keskeistä aineistoa. Asia on siis edelleen ajankohtainen, vaikka tieteellisen kirjallisuuden vaihto onkin menettänyt merkitystään monilla tieteenaloilla.

Mikä ihmeen vaihto?

Mitä on tieteellisen kirjallisuuden vaihto? Tämä kysymys kuulostaa kokeneesta kirjastohoitajasta ehkä turhalla. Vaihtotoiminta on kuitenkin poistettu kokonaan kirjastoalan yliopistotasoisesta koulutuksesta, joten kirjastohenkilökunnan nuorempi sukupolvi ei monesti tiedä asiasta mitään. Periaatteessa vaihtotoiminnassa on kysymys siitä, että joku järjestö (esim. tieteellinen seura, kirjasto, tutkimuslaitos jne.) saa toiselta järjestöltä ilmaiseksi kirjan ja lähettää vastalahjana vastaavan teoksen.

Asia ei kuitenkaan ole ihan niin yksioikoinen. Vaihtotapoja on monia. Ne poikkeavat toisistaan huomattavasti: väitöskirjavaihto, sarjojen vaihto, vaihto tarjouslistojen perusteella ja virallisjulkaisujen vaihto ovat yleisimmät muodot. Jokainen vaatii oman lähestymistapansa.

Alun perin vaihtotoiminnalle oli kaksi vaikutinta. Toinen oli tutkimustulosten levittäminen, toinen oli suomalaisen tieteellisen julkaisemisen tunnetuksi tekeminen. Samalla, kun näiden syiden merkitys on vähentynyt, vaihdon merkitys kirjastojen hankintatapana, mikä oli aluksi täysin sivuroolissa, on kasvanut huomattavasti.

Toimintaperiaatteissa on eroja

Vaihtojen ja ostojen kautta tapahtuvassa hankinnassa noudatetaan luonnollisesti eri toimintaperiaatteita. Hankinnan perustuessa ostoihin, kirjasto saa vain sen, mitä se tilaa ja mistä se maksaa; myyjä saa rahan.

Vastavuoroisuus, maksuttomuus ja tasapaino ovat vaihdon keskeiset periaatteet.

Vastavuoroisuutta on jo edellä lyhyesti kuvattu: molemmat osapuolet osallistuvat aktiivisesti ja tasapuolisesti vaihtoon. Vaihtojen maksuttomuus tarkoittaa, että molemmat osapuolet huolehtivat omista vaihtojen aiheuttamista kuitannuksistaan. Tasapaino on vaihdon toimivuuden tärkein mittapuu. Pelkistettynä se tarkoittaa, että molemmat osapuolet saavat ja lähettävät yhtä monta nidettä Parhaassa tapauksessa niteet ovat samantasoisia ja samanarvoisia.

Tämä idea on kuitenkin hyvin teoreettinen. Sitä voi tarkastella monesta eri näkökulmasta. Usein käytettyjä tarkastelutapoja ovat: sarja sarjasta - sääntö, niteiden määrä, julkaisujen rahallinen arvo tai sivujen määrä yms. Voidaan myös sopia, että molemmat osapuolet lähettävät toisilleen kaikki julkaisunsa. Yleisin käytäntö on sarja sarjasta eli jokaisesta lähtevästä sarjasta saadaan vastaava sarja.

Toinen usein käytetty tarkastelutapa perustuu niteiden määrään. Erilaiset tarkastelutavat saattavat aiheuttaa osapuolten välisiä näkemyseroja vaihdon tasapainosta. Yksi periaate on sama kaikissa hankintatavoissa: julkaisujen on oltava osapuolten hankintapolitiikan mukaisia.

Vaihto hankintatapana

Miksi kirjallisuutta hankitaan vaihtona? Siihen on monta syytä. Vaihdoilla on usein pitkä perinne. Sitä ei haluta katkaista, mikäli saapuvilla julkaisuilla edelleen on tietty tieteellinen taso ja mikäli vaihto toimii. Vaihdon ylläpitäminen saattaa pitkällä aikavälillä osoittautua arvaamattoman hyödylliseksi. Ei ole mitään syytä ryhtyä ostamaan lehteä, joka on saatu vaihtona jo vuosia, vain siksi, että vaihtotoiminta ei enää ole muodissa.

Useita julkaisuja saa ainoastaan vaihtona tai niitä on ainakin vaikea hankkia muulla tavalla. Kaupalliseen saatavuuteen vaikuttaa julkaisun ala ja julkaisija. Pienillä erikoisaloilla myynti ei aina ole kannattavaa, joten julkaisut on levitettävä jollain muulla tavalla.

Usein, mutta ei läheskään aina, vaihtaminen on ostamista edullisempaa. Tämä edellyttää tietenkin, että julkaisuja on käytettävissä tähän tarkoitukseen. Se tarkoittaa yleensä sitä, että kirjastolla tai muulla järjestöllä on omaa julkaisutoimintaa.

Vaihto tulee molemmille osapuolille edullisemmaksi kuin jos ne hankkisivat toistensa lehdet ostamalla. Vaihto ei yleensä enää ole järkevää, jos julkaisut joudutaan ostamaan; mutta siitäkin on poikkeuksia. Vaihtokeskuksen kautta saadut julkaisut tulevat kirjastoille vielä halvemmiksi kuin niiden omat vaihdot. Yksittäinen kirjasto joutuu maksamaan vaihtona saamistaan julkaisuista vain postituskulut Helsingistä kyseiseen kirjastoon ja julkaisujen lainauskuntoon saattamisen.

Tieteelliset seurat antavat omat julkaisunsa veloitusetta vaihtokeskuksen käyttöön. Näin ollen vaihtokeskuksen välittämät ulkomaiset julkaisut tavallaan ovat kyseisten tieteellisten seurojen lahjoja kirjastoille.

Tieteellisen kirjallisuuden vaihtokeskus

Tieteelliset seurat ovat Tieteellisen kirjallisuuden vaihtokeskuksen taustajärjestöjä ja tärkeitä yhteistyökumppaneita. Vaihtokeskus toimii Tieteellisten seurain valtuuskunnan alaisuudessa, joka on tieteellisten seurojen kattojärjestö Suomessa. Vaihtokeskus jatkaa vaihtotoiminnan osalta entisen Tieteellisten seurain kirjaston työtä. Kirjasto toimi Säätytalossa vuoteen 1979 saakka, jolloin se lakkautettiin ja kokoelmat luovutettiin yliopistokirjastojen käyttöön. Vaihtokeskus toimii Unescon kansainvälistä vaihtoa koskevan yleissopimuksen tarkoittamana kansallisena vaihtokeskuksena.

Vaihtokeskuksia oli ennen monissa maissa; vaihtojen vähentämisen myötä useimmat vaihtokeskukset lopetettiin. Euroopassa vastaava laitos toimii enää Italiassa. Kansallisten vaihtokeskusten tehtävänä oli alun perin toimia välittäjinä kotimaisten ja ulkomaisten vaihtokumppaneiden välillä, jotta toiminta sujuisi mahdollisimman vaivattomasti. Tavallisesti nämä vaihtokeskukset toimivat jonkun ison kirjaston tai ministeriön

yhteydessä. Suomessa on vielä toinenkin vaihtokeskus: Eduskunnan kirjasto hoitaa vastaavat tehtävät virallisjulkaisujen osalta.

Tieteellisillä seuroilla on suuri merkitys vaihtotoiminnassa

Suomalaiset tieteelliset seurat solmivat vaihtokeskuksen kanssa sopimuksen, jossa sovitaan vaihtoon luovutettavien julkaisujen kappalemäärästä ja vaihtokeskuksen toimintavapaudesta. Seurojen vaihtokeskukselle myöntämä toimintavapaus vaihtelee seuroittain.

Tieteelliset seurat eivät ainoastaan anna julkaisujaan vaihtoa varten. Ne voivat sopimuksissaan myös päättää saapuvien sarjojen ensisijaisista sijoituskirjastoista (tietenkin edellyttäen kirjastojen suostumusta jokaisen saapuvan sarjan osalta) ja säilyttää itsellään päätösvalan uusien vaihtosuhteiden aloittamisesta. Uusien vaihtojen aloittamisessa vaihtokeskus voi myös hyödyntää seurojen tietoa alan julkaisutoiminnasta ja mahdollisista vaihtokumppaneista. Tämä järjestely ei estä vaihtokumppania lähettämästä sarjojaan kysymättä meiltä, toisin sanoen lahjana.

Sijoituskirjastot toimivat eräänlaisena suodattimena, joka estää vähemmän merkittävän aineiston hankinnan vaihtokeskuksen kautta. Tiettyjä poikkeuksia lukuun ottamatta vaihtokeskus solmii uusia vaihtosuhteita vain, mikäli jokin kirjasto haluaa liittää uuden sarjan kokoelmiinsa. Jokainen erikois- tai yliopistokirjasto kelpaa sijoituskirjastoksi. Ainoa ehto on, että kirjasto on kaikille avoin tai antaa kaukolainoja. Sen lisäksi on hyvä, jos kirjastolla on kokoelmatietokanta, mistä voi tehdä hakuja internetin kautta.

Vaihtokumppanit ovat tieteellisten seurojen ja kirjastojen lisäksi vaihtokeskuksen kolmas yhteistyötaho. Nämä kolme ryhmää muodostavat kokonaisuuden, jonka hallitseminen ei ole aivan yksinkertaista. Tällä hetkellä vaihtotoimintaan osallistuu 72 seuraa, noin 135 kirjastoa ja 3500 vaihtokumppania, joilla kaikilla on omat intressinsä ja toimintatapansa. Huono tiedonkulku hankaloittaa työtämme entisestään.

Vaihtokumppanit reagoivat joskus karhuihin monen kuukauden viiveellä. Kotimaisetkin kirjastot saattavat ilmoittaa kiinnostuksestaan tarjoamiimme julkaisuihin vasta monien kuukausien kuluttua. Joskus joudumme ikävä kyllä odottamaan vastauksia turhaan.

Taloudellinen vaihtotoiminta

Keskeinen toiminnan arvioinnin peruste on taloudellisuus. Vaihtokeskus tarjoaa hyvät edellytykset taloudellisesti tehokkaaseen ja toimivaan vaihtotoimintaan, keskittämisen ja sitä kautta syntyneen erikoisosaamisen takia. Vaihtoja ei hoideta muiden toimintojen ohella, vaan voimme keskittyä yksinomaan vaihtojen hoitoon ja niiden erikoispiirteisiin.

Taloudellisuus tarkoittaa tässä yhteydessä, että saamme mahdollisimman monia ja mahdollisimman arvokkaita sarjoja, joille myös on käyttöä. Samalla lähetämme vain niitä vastaavan määrän omia sarjojamme. Arviointi on kuitenkin siinä mielessä hankalaa, ettei kaikkien sarjojen rahallisesta arvosta ole tietoa. Lisäksi on vaikea saada laskelmaan mukaan muita arviointiperusteita, sellaisia kuin sarjojen käyttöaste ja niiden tieteellinen arvo.

Henkilökunnan laaja kielitaito on edellytys tehokkaaseen toimintaan. Vaikka lähtevä kirjeenvaihto hoituu useimmiten englanniksi, voivat vastaukset olla lähes minkäkielisiä tahansa. Saapuvista julkaisuista pitäisi saada selville, mitä alaa niissä käsitellään. Ranska, saksa ja pohjoismaiset kielet ovat hyvin yleisiä. Italiaa ja espanjaakin käytetään verraten usein. Eksoottisimmasta päästä ovat kirjeet arabiaksi tai retoromaaniksi. Hankalia ovat myös japanin- tai kiinankieliset teokset.

Keskeinen tekijä, jotta pystymme toimimaan taloudellisesti sekä käyttämään henkilöstön työpanosta mahdollisimman hyvin, on tietokanta. Useimmissa kirjastojärjestelmissä ei ole ominaisuuksia, joita vaihtotoiminta vaatii. Siksi ei ole harvinaista, että kirjasto, jolla on vain vähän vaihtosuhteita, vielä käyttää kortistoa vaihtojen hoidossa. Erityisesti saapumisvalvonta, on näin hoidettuna varsin työlästä. Vaihtokeskus on siksi kehittänyt oman tietokantansa File Maker- ohjelman pohjalta. Tietokannalla on keskeinen asema myös palveluissa, joita tarjoamme kirjastoille. Kirjasto voi internetin kautta seurata saamiensa sarjojen tilannetta.

Yhdessä kirjastojen kanssa

Verkostoituminen on aina ollut vaihtokeskukselle tärkeää, koska sen toiminta edellyttää laajaa yhteistyötä sidosryhmiensä kanssa. Tieteellisten seurojen kirjaston lakkauttamisen jälkeen olemme olleet tiiviissä yhteistyössä monien kirjastojen kanssa. Olemme pyrkineet sopeutumaan kirjastomaailmassa tapahtuviin muutoksiin. Pyrimme edelleenkin parantamaan palveluitamme ottaen huomioon kirjastojen toiveet.

Yhtenä mahdollisuutena pohdimme, missä määrin ja millä tavalla vaihtokeskus voisi hoitaa muiden kirjastojen vaihtosuhteet, mikäli joku kirjasto niin toivoisi. Tutkimme myös mahdollisuuksia poistaa päällekkäisyyksiä saapumisvalvonnassa.

Tulevaisuus

Haasteita vaihtokeskukselle riittää vastaisuudessakin. Jo edellä mainittu puuttuva tieto vaihdoista ja vaihtokeskuksesta sai meidät tarjoamaan vierailuluennon aiheesta alan korkeakouluille. Tarjous sai hyvän vastaanoton. Siksi tarjoamme vierailuluentoja aiheesta myös kiinnostuneille kirjastoille ja muille tahoille.

Millainen on vaihtotoiminnan tulevaisuus? Elektronisten julkaisujen vaikutus vaihtotoimintaan on ollut odotettua pienempi, mutta se kasvaa ja tulee myös jatkossa kasvamaan. Elektronisten julkaisujen merkitys vaihtelee kuitenkin paljon eri aloilla.

Erytisesti humanistisilla aloilla painettujen vaihtojulkaisujen osuus on usein vielä huomattava. Toiminnan jatkuvuuden kannalta on olennaista pyrkiä mahdollisimman kannattavaan toimintaan. Tavoitteenamme on ”hallittu vaihtotoiminta” eli se, että pyrimme toimimaan vielä tiiviimmässä yhteistyössä kirjastojen kanssa ja yhä paremmin soveltamaan niiden hankintaperiaatteita omassa toiminnassamme. Näin toimintamme tehostuu entisestään.

Artikkelin kirjoittajat:

Georg Strien, kirjastonhoitaja, Tieteellisen kirjallisuuden vaihtokeskus
email. georg.strien@tsv.fi

Inga Kontula, osastosihteeri, Tieteellisen kirjallisuuden vaihtokeskus
email. inga.kontula@tsv.fi

Hannele Pakarinen, informaatikko, Tieteellisen kirjallisuuden vaihtokeskus
email. hannele.pakarinen@tsv.fi